

Píše Adéla Petruželková

(E*forum, 06. 04. 2016)

Metodologická východiska dvousvazkového kompendia **V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014** formulují hlavní autoři publikace Pavel Janáček, Michael Wögerbauer, Petr Píša a Petr Šámal v úvodní kapitole mj. takto: „ideologie jako kulturní systém, politika jako prosazování skupinových zájmů, peníze jako odraz ekonomických vztahů a moc jako nejobecnější označení pro strukturující síly civilizace jsou mimo jiné i součástí literárního pole, mají od prvopočátku účast na jeho logice i na dění v něm a pokus ‚očistit‘ od nich literaturu je odsouzen k nezdaru“ (s. 27). Na rozdíl od liberálně-modernistického diskursu o škodlivosti cenzury usilují o „pohled nahlížející fenomén cenzury a sociální regulace literární komunikace jako permanentní a hlubinnou složku literárních dějin“ (s. 56), neboť „veškerá komunikace se děje pod mnohonásobnou sociální regulací a tato regulace přechází v cenzuru postupně“ (s. 41). Tuto literární komunikaci tak zároveň „doprovází permanentní vyjednávání všech zúčastněných aktérů, sledujících vzájemně odlišné cíle“ (s. 36). Takové pojetí umožňuje autorům vyhýbat se hodnotovému stanovisku (a do jisté míry depersonifikovat původce cenzurního jednání) a považovat za projev cenzury či „regulace“ řadu momentů literárního života v demokratických obdobích, potažmo hledat produktivní dopad cenzury apod.

Publikace je výstupem oddělení pro výzkum literární kultury Ústavu pro českou literaturu AV ČR: Obsahuje řadu kvantifikačních modelů působení cenzury, statistických údajů, profilů knižní produkce a stavu knižního trhu. Tyto údaje, spolu s některými obsáhlejšími citacemi pramenů, fotografiemi apod., jsou v textu prezentovány ve formě tzv. infoboxů, umístěných na horním či dolním okraji strany a graficky odlišených velikostí a barvou písma. V souladu se soudobou badatelskou orientací Ústavu je značná pozornost věnována dopadům cenzury v oblasti populární literatury. Přítomné publikaci předcházelo vydání antologie teoretických textů o cenzuře *Nebezpečná literatura?* (eds. Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer, 2012). Tam přetištěné práce Pierra Bourdieua a Beate Müllerové a dalších autorů jsou opakovaně citovány v rámcových i případových studiích kompendia o cenzuře a lze je považovat za její metodologický rámec. Antologie rovněž obsahuje přehled dosavadního bohemikálního bádání o cenzuře literatury a tisku, z něhož jsou zde v souborném seznamu literatury uvedeny pouze práce citované.

Pojmenování akcí a reakcí, které cenzura v literatuře vyvolává, patří vedle popisu mechanismů institucionalizované cenzury (a „regulací vykonávaných reglementujícími silami jazyka a kultury“) k hlavní náplni rámcových kapitol i případových studií obou svazků. My se zaměříme na sedmou a osmou část (sv. II, 1938–2014, s. 1097–1550).

V sedmé části zabývající se obdobím 1949–1989 (s podtitulem V zájmu pracujícího lidu. Literatura v době centrálního plánování a paralelních oběhů) zpracoval rámcovou studii Petr Šámal (s. 1097–1223). Je to období, v němž se výrazně uplatnil fenomén *vyjednávání*, resp. *obcházení* (příp. vědomé subverze) cenzury; v případech sedmdesátých a osmdesátých let lze dle Šámala hovořit dokonce o tom, že existence a šíře strukturních mezer je vlastně systémovým rysem normalizační literární cenzury (s. 1191, 1199) – stejně jako je systémovým jevem charakteristickým pro fungování literatury v podmínkách autoritativního typu literární cenzury ustavení paralelních oběhů (s. 1124), jimž je oficiální kultura referenčním rámcem (s. 1100). Takové pojetí nivelizuje význam cenzurních mechanismů jako nástroje k politickému „obnovení pořádku“ a vede k dalším zkreslením.

Proces permanentního vyjednávání je v této studii mj. zachycen prostřednictvím pamětnických výpovědí. Jako podklad pro tuto část kompendia sloužil mj. dotazník, jímž kolektiv autorů obesílal v roce 2014 účastníky „obou oběhů“. Úvodní kapitola, Šámalova studie ani ediční poznámka o něm nic bližšího neuvádějí. Evidentní ovšem je, že autoři obdrželi (nebo využili) především svědectví autorů tzv. šedé zóny (z citovaných D. Hodrová, V. Novotný, V. Jamek, V. Macura, J. Rulf), příp. koryfejí (K. Sýs, J. Čejka, P. Bílek), kteří shodně vypovídají mj. o jistém lavírování a taktizování. Tito a jiní pamětníci tak uvádějí např. existenci cenzury recenzního ohlasu nebo vzpomínají na „neveřejné konzultace“, které provázely schvalovací proces v případě jmen, ohledně nichž panovala nejistota, neboť nefigurovala na tzv. černé listině „pravicových exponentů“ a seznamu zakázaných autorů (Jaroslav Čejka, redaktor Kmene, později šéfredaktor Tvorby, s. 1182). Na základě podobných svědectví se blíže seznámíme také např. s okolnostmi odmítnutí básnických sbírek Svatavy Antošové a Jiřího Dědečka v druhé polovině osmdesátých let.

Volba označení *paralelní oběh* (upomínající na polské pojmenování literatura drugiego obiegu) patrně není motivována potřebou zahrnout i literaturu exilovou (zde by bylo možné použít domácí pojem ineditní literatura), ale konvenuje komunikačním aspektům metodologického zázemí publikace. Samizdat je totiž u Šámala vymezen především úzkým okruhem recipientů (srov. též označení jako „běžná recepční situace“, „recepční dosah“ nebo „dosah z hlediska celku literární kultury“). Přitom se opomíjí skutečnost, že sami recipienti se často podíleli na šíření (opisování) jednotlivých titulů, a tedy podstatnou měrou utvářeli dynamiku literárního provozu v samizdatu (to se snaží teoreticky postihnout Glancovo pojetí samizdatové literatury, zde zmíněné jen okrajově). Činili tak navíc nikoli kvůli vlastnímu prospěchu nebo prosazení vlastních zájmů, ale jednoduše proto, že právě ten typ literárních děl, o jaký měli – jako čtenáři beletrie, ale i jako historici, filosofové, religionisti atd. – zájem, byl jinde nedostupný.

V rámcové kapitole se opakovaně mluví o autorech vyloučených z literární komunikace, kteří utvářeli v předchozích desetiletích českou literaturu. V potaz se však nijak nebere ta část nastupující generace, pro niž *vyjednávání* s oficiální kulturou nebylo přijatelné a která se předně zajímala o možnost publikovat svobodně, tedy

samizdatově – a zůstala zcela mimo dosah této publikace. V ní se nicméně bez dalšího cituje rozhovor Petra Šámala s Petrem Bílkem, který uvedl, že „pracovníci nakladatelství za normalizace rukopisy zakázaných spisovatelů ani nemuseli odmítat, neboť většina z nich je údajně přestala nabízet“ (s. 1182). Lze pak formulovat tvrzení typu, že „pro část vyloučených autorů, zejména pro ty, kteří podepsali Chartu 77, trvala situace vyloučení celých dvacet let a nutně se z jejich perspektivy jevila jako setrvalý stav; naproti tomu pro spisovatele, kteří netvořili jádro opozičních aktivit, se publikační možnosti průběžně proměňovaly“ (s. 1183).

Vedle těchto zkreslení najdeme u Šámala řadu dílčích zjednodušení až omylů, které z takto bizarní perspektivy vyplývají, např. „Účastníci samizdatových aktivit vytvářeli paralelní literární instituce a někdy usilovali i o udržení formálních a kvalitativních standardů knižní kultury“ (s. 1203); nebo zmínku o Edici Petlice, jež vytvářela „paralelní prostor komunikace, který fungoval natolik komplexně, že autorům poskytl důležitou zpětnou vazbu“ (s. 1204). Jinde vede snaha o bezhodnotové pojmenování až ke karikaturním výrokům: „Tradiční média moderní knižní kultury, jež se kontinuálně rozvíjela dlouhá desetiletí, se v průběhu krátké doby zcela uzavřela nikoli jednotlivcům, ale stovkám aktivních autorů“ (s. 1202). Jako by zde neměl zaznít smysl oné „paralelnosti“, a sice vůle k tomu, nenechat se navzdory okolnostem umlčet a podržet kontinuitu vlastní tvorby nebo vědecké práce, nepřistoupit na pravidla diktovaná cenzurou.

Až na pomezí jakési difamace samizdatu je případová studie Jakuba Česky „Literatura z dosahu politické četby“ s podtitulem *Za Hrabalovou variantností a ironií* (s. 1271–1282), která představuje Hrabalovo „zkáznění vypravěčského gesta“ pod vlivem spolupráce s nakladatelskými redaktory a lektory jako příklad produktivního dopadu cenzury. Ten „ve svých důsledcích umožnil, aby se neoavantgardní slovesný umělec začlenil do institucionalizované literatury, v jejímž rámci jedině mohl získat lokální i mezinárodní proslulost“ (s. 55 – shrnuto v úvodní kapitole). Protipólem této plodné spolupráce je zde „destruktivní“, ideologické gesto Ivana Martina Jirouse, a především způsob, jakým o pálení Hrabalových knih referuje ve vzpomínce *Autodafé* (1980). Jirousovo jednání je dle autora studie pomyslně vedeno stejnými pohnutkami jako autoritativní cenzura, a nadto se opírá o fetišizaci samizdatových titulů. Českova dikce si nezádá s investigativním zkoumáním typu „jak to bylo doopravdy“, a je obtížné na ni věcně reagovat.

Studie Vladimíra Trpky „Chyba není ve čtenáři“ (s. 1333–1345) o různých verzích Kratochvilova Medvědího románu se zabývá otázkou, proč próza z vůle vydavatelů Edice Petlice zůstala „před branami paralelní literární komunikace“ (s. 1336), přestože autor rukopis s cílem prosadit jeho přijetí významně přepracoval. Trpka sice vyšel z předpokladu, že Petlice nebyla zamýšlena jako redigovaná řada, i tak se však snažil dvojí zamítnutí vysvětlit jako příklad „sociální regulace literární komunikace v paralelním oběhu“ (s. 1342). Textové srovnání jednotlivých verzí zřejmě nepovažoval za relevantní. – Ostatní případové studie v sedmé části knihy se problematikou samizdatové literatury nezabývají.

V rámcové studii k osmé části, věnované období od roku 1989 do roku 2014 (V zájmu jednotlivce. Literární cenzura v období neoliberalismu a posmoderny) sleduje Pavel Janáček, jak „literární cenzura účinkuje skrze svoji nepřítomnost, jak literární prostor po demokratické revoluci reaguje na paměť autoritativní cenzury“, resp. jak se projevuje cenzura a tzv. strukturální regulace a jak probíhá „společenská rozprava o cenzuře“ (s. 1363). Struktura výkladu odráží snahu roztřídit sebrané kauzy (české vydání Mein Kampf, „fingovaná“ cenzura knihy Sedm týdnů, které otřásly hradem; potíže s pornografickými pasážemi v prózách Václava Kahudy aj.) na základě obecnějšího klíče. K některým kauzám se vrací případové studie. V jejich zpracování našel uplatnění především pracovník oddělení pro výzkum literární kultury Stefan Segi, který je autorem studie o textech skupin Orlik a Braník (vedle jakési nostalgie po atmosféře první poloviny devadesátých let zde ční antihavlovský osten, s nímž autor cituje prezidentovy výroky ohledně soudního sporu se členy zmíněných neonacistických těles a současně připomíná vztah vzniku Charty 77 k procesu s PPU a prezidentovu lásku k The Rolling Stones). V dalším textu se rozebírají zásahy v soudobých vydáních Honzíkovy cesty a regulační mechanismy, které se uplatňují mezi správci a uživateli webových stránek s texty s pedofilní tematikou.

Pozoruhodný je způsob, jakým Pavel Janáček referuje o letech 1989–1990 a bezprostředně následujícím období. Zatímco těsně před převratem se v kuloárech uvažovalo o tom, zda bude paralelní literární oběh integrován do oficiálního anebo zda se nový systém hodnot opře o kontrakánon, který cenzurní soustava až dosud vytlačovala mimo oficiální komunikaci – demokratická revoluce rozhodla nečekaně brzo i rychle o tom, že integrace půjde druhou z naznačených cest (s. 1382). Janáčková dikce jako by prozrazovala určité znepokojení a zároveň značnou jistotu ohledně vlastní perspektivy: je řeč o „obětech změn“ v případě nenaplněné realizace knih standardně připravených k vydání na konci osmdesátých let, o „úzkém hrdle“ knižního trhu; vyřazení již vydaných titulů z distribuční sítě je označeno jako „filtr literární produkce na úrovni nakladatelů“ (s. 1432). Je to zkrátka džungle: „Poslední týdny roku 1989 přinesly redaktorům kamenných nakladatelství nejen okamžité osvobození od svazujících politických i estetických regulativů rozptýlené cenzurní soustavy a s ním i morální a profesní úkol získat pro vlastní podnik co nejvíce titulů dosud zakázané literatury, v jejímž případě navíc zvědavost a nadšení publika dávaly vedle uměleckého či kulturního efektu i příslib ekonomického zisku“ (s. 1427). Kuriózní je svědectví autora, jenž si nepřál být uveden jménem, o tom, jak nakladatelství Práce ustoupilo od vydání výboru z jeho básnické tvorby z let 1982–1989, za nějž už dostal vyplacen honorář. Méně smířlivé jsou výroky představitelů tzv. pětatřicátníků (Sýs a spol.), jimž je vyhrazena samostatná podkapitola nazvaná Cenzura tichem a trhem: komunistická strana a její literární okruh (s. 1449–1452). Jedna z případových studií je mimo to věnována solitérnímu dílu marxistického výstředníka Ivana Svitáka, jež snad pro svůj rozsah nedokázalo najít adekvátní uplatnění ani v československém exilu, ani doma po převratu.

Pavel Janáček líčí devadesátá léta jako divokou dobu. Divokost té dnešní nechtěně

zaznamenává info-box s titulem Pedofilní pornografie a vysoké umění (s. 1446–1447), v němž se obsáhle cituje z Kahudovy prózy Vít, tma, přítomnost. Má to být doklad toho, že „vysoké umění“ není podrobena zákonné regulaci, navíc právě této pasáži z Kahudova románu se příznačně dostalo „vysokého ohodnocení literární kritiky“: „Jak napsal ve své recenzi knihy Pavel Mandys, tato ‚dlouhá erotická scéna je možná tou vůbec nejlepší, jaká byla v české literatuře napsána: provokuje a je plná vulgarit, ale zároveň má i výsostnou křehkost, je v ní prvek lásky i smyslného chtíče, vše okořeněno lehkou perverzí.“ – Lehce perverzní je bohužel i tento výstup Ústavu pro českou literaturu.

www.ipsl.cz